
УДК 821.111-311.8-992 : 7.035 : 94(4-15+(4-11))

Анастасія Церковна-Соловейчик
Житомирський державний університет ім. І. Франка

АНТИНОМІЯ ГЕТЕРООБРАЗІВ ЗАХІДНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ У ЗМАЛЮВАННІ УКРАЇНСЬКОГО ЧАСОПРОСТРУ В АНГЛІЙСЬКІЙ ПОДОРОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ДОБИ РОМАНТИЗМУ

У статті досліджено взаємодію етнообразів Західної та Східної Європи та її вплив на творення українського літературного стереотипу в англійській подорожній літературі доби романтизму. Проаналізовано концептуальну різницю між художнім втіленням імаготипів західноєвропейських та українських міст як складових збірного образу «іншого».

Ключові слова: імагологія, етнообраз, англійська подорожня література.

Anastasja Cerkowna-Sołowejczyk. Antynomia heteroobrazów Europy Zachodniej i Wschodniej w przedstawieniu czasoprzestrzeni ukraińskiej w angielskiej literaturze podróżniczej w dobie Romantyzmu.

W artykule zbadano współdziałanie etnoobrazów Europy Zachodniej i Wschodniej i jej wpływ na tworzenie ukraińskiego stereotypu literackiego w angielskiej literaturze podróżniczej doby romantyzmu. Przeanalizowano zasadniczą różnicę między artystycznym wcieleniem imagootypów miast zachodnioeuropejskich a ukraińskich jako składników zbiorowego obrazu «innego».

Kluczowe słowa: imagologia, etnoobraz, angielska literatura podróżnicza.

Tserkovna-Soloveitchyk Anastasia. Antinomy of Western and Eastern European heteroimages in the delineation of Ukrainian time and space in the English travel literature of Romanticism.

The article analyses the cooperation of ethno-images of Western and Eastern Europe and its influence on the creating of Ukrainian literary stereotype in English travel literature of Romanticism. The conceptual difference between artistic incarnation of imagoatypes of Western European and Ukrainian cities as a part of the image of «other» is described.

Key words: imagology, ethno-image, English travel literature.

У період розвитку і популяризації інтегральних процесів у культурній та науковій сферах актуальним є вивчення інтерпретацій окремих

національних ідентичностей представниками різних народів світу для утворення цілісної системи етнообразів, сформованих у літературі впродовж декількох епох. Доба романтизму на відміну від попередніх епох із появою нових естетичних інтенцій, інтересом до народної творчості та національної самобутності народів трансформувала площину рефлексії «чужих» територій та етносів в опозицію «свій» народ – «інший» народ.

В контексті протиставлення європейськості на «іншості» виникає узагальнений образ підкореного «чужинця», представника не тільки іншої культури, але й носія інших, не європейських цінностей, який зображується як «варвар», «тубілець», «дикун». Концепт такої культурної «дикості» проявляється у зображенні певного збірного образу «східної» людини, якій Едвард Саїд наділяв такі типологічні риси як «іраціональність, розбещеність, дитячість», у той час, коли європеєць був «раціональним, добродесним, зрілим, “нормальним”» [3, с. 58]. Професор Ларрі Вульф у праці «Винайдення Східної Європи» наголошував, що «у XVIII столітті існували різні точки зору на розташування кордону між Європою та Азією: іноді її проводили вздовж Дону, іноді – вздовж Волги, а іноді так, як і сьогодні вздовж Уральських гір» [1, с. 39]. Така невизначеність, на думку вченого, сприяла уявленню Східної Європи як «своєрідного парадоксу, що одночасно є Європою та не-Європою» [1, с. 39]. Біполяризація культурно-історичного простору на «захід» та «схід» в межах Європи, що сама по собі є власне західним світом, утворила лімінальний рівень образу слов'янських земель, які з XVIII століття набувають парадоксального статусу «загубленого світу», проміжної ланки на шляху від «варварства» до «цивілізації».

Доктор Майкл МакАтір у статті «Неспокійний союз: уявлення про Східну Європу у протестантській літературі Ірландії XIX століття», що вийшла у збірнику за редакцією Барбари Корте «Обличчя Сходу на Заході» (2010), зазначив, що уявлення про «примітивну» Східну Європу у XIX столітті узагальнювалися у єдиний літературний стереотип, рисами якого виступили «етнічне різноманіття та гібридність» [11, с. 205]. На прикладі творів «Кармілла» Ш. Ле Фаню, «Дракула» Б. Стокера та «Зброя та людина» Б. Шоу, образ європейського сходу трактується дослідником в контексті узагальненого протистояння «цивілізованості та варварства» [11, с. 207] як «прихований світ, сповнений загадкового змісту, художньої містифікації та

порочного бажання, де будь-які згадки прогресуючого суспільства зникають на горизонті» [11, с. 211]. Взаємодія етнообразів англійської подорожньої літератури романтизму відбувалася в рефлексіях автора-мандрівника. Зі зміною його місця перебування, розширюються і межі його художнього світу. Якщо у творах художньої літератури, де представлені один-два носіїв «чужої» культури, рецепція певної національності відбувалася у прямому протиставленні «своєму» етнічному «я», то у низці створених подорожніми авторами гетерообразів стереотипні ознаки Східної Європи коригуються, урізноманітнюються та не мисляться як єдність.

Рецепція Східної Європи в працях сучасних дослідників, серед яких Невал Бербер, Барбара Корте, Марія Тодорова, Весна Голдсворті [7; 11; 12; 8], є втіленням ідей імажинарності, умовності кореляції Схід – Захід в межах художнього концепту Європи, висвітленої у праці Ларрі Вульф «Винайдення Східної Європи» та загалом концепції орієнталізму Едварда Саїда. «Грекам потрібен варвар» [2, с. 97], - наголошував теоретик постколоніалізму. Поділ культурного простору на Захід та Схід пояснюється вченими саме як потреба у «чужому», що протиставляється «своєму», а не його реальним існуванням.

Літературні етнообрази, створені авторами подорожніх щоденників, окрім художньої складової та «первинного досвіду» («споконвічного, чистого» [6, с. 7]), вбирають у себе «реальний досвід» автора при безпосередньому контакті двох культур. Професор М. Беллер наголошував, що «попередні зустрічі з іншими формують наші передочікування, якими в свою чергу зумовлені майбутні зустрічі з іншими іншими. Неможливо відокремити, що в нашому ставленні є первинними, а що залежним» [6, с. 7]. Тісний взаємозв'язок між образами різних національностей, що не є «своїми» для автора формує збірний образ «іншого», «чужинця», мешканця «не своєї» землі, який протиставляється «рідному», «своєму» (опозиція «авто-образ» – «гетеро-образ»), що у широкому культурному значенні носить характер антиномії двох різних цивілізацій «Захід» - «Схід», а у вужчому європейському контексті «західна Європа» - «східна Європа».

За професором Д. Лірсеном, «образи, які стосуються людей, їх типів або національностей майже завжди виникають з нічого, з літературних узагальнень та інтертекстуальних формул, та закріплюються у системі вірувань та моделях ідентифікацій, які, в свою чергу, ви-

ростають у систему тропів, що ми називаємо „національними ідентичностями” – тропів, з якими ми більшість часу ідентифікуємо те, що бачимо, і які, таким чином, стають реальними у реальному світі» [10]. Сучасні теоретики імагології наголошують на відокремленні національних характеристик, набутих етносами впродовж історичного та культурного розвитку, від їх літературних образів, які є об’єктом вивчення літературної імагології: «ступінь правдивості таких узагальнень не мають значення в жодному науковому аналізі» [10].

Подорожня література англійських авторів-мандрівників тяжіла до сухого інформативного характеру. Автори зрідка вдавалися до суб’єктивних суджень та опису власних переживань, схилившись до фактографізму, оповіді про торгівлю, архітектуру, історію, внутрішньо та зовнішньополітичні відносини тощо. Максимальна інформативність і мінімальний суб’єктивізм в оцінках реалій життя країн, які відвідувались молодими джентльменами, спричинили межовий характер їх творів у системі жанрових дефініцій. Відсутність інтимності та заглибленості у внутрішній світ авторів мандрівних щоденників сформувала певні жанрові особливості: стриманість суджень, відсутність чіткої авторської позиції, описовість – а також вплинула на межовий характер системи етнообразів *ego*-документів, які водночас є відображенням територіально-адміністративного устрою Європи XIX століття та системою літературних тропів, що є результатом міжкультурного діалогу та художнього переосмислення національних сутностей мешканців відвідуваних країн.

Одним із англійських мандрівників, які побували на території сучасної України був Томас Елкок (1801–1866), член парламенту Великобританії декілька разів з 1826 по 1865 роки. Англієць мав прогресивні політичні погляди, значні суми коштів витрачав на будівництво церков та шкіл. Протягом 1828–1829 років здійснив мандрівку до Росії, Туреччини, Персії та Греції, та пізніше – у 1831 році – у Лондоні опублікував свій подорожній щоденник, що складався з невеликих заміток, зроблених ним під час перебування в інших країнах.

Характер оповіді у щоденнику Т. Елкока короткий та описовий. У передмові до щоденника «Росія, Персія, Туреччина і Греція у 1828–9 роках» Т. Елкок зазначив, що не хоче «втомлювати читачів зауваженнями про місця та старожитності, які вже були описані іншими мандрівниками раніше, а також крок за кроком вести читача

по маленьким незначним провінціям Рейну та Австрії, але дозволити супроводжувати себе по найменш відвідуваних місцях подорожі» [4, с. 6]. Подорожуючи Німеччиною та Австрією англійський автор-мандрівник наголошував на схожості усіх європейських місцевостей. Наративний стиль автора стислий, наближений до оповідок про «своє», «давно відоме»: «Відень був дуже часто описаний різними авторами, але, мабуть, жодного разу це не було так чесно, як у Німеччині Рассела...» Нам було дуже прикро, що короткий термін у десять днів не дозволив у повній мірі насолодитися тими чудовими місцями, які пропонує Відень для мандрівників» [4, с. 3].

Зі зміною хронотопу подорожі, змінюється оповідна манера: зі спокійної насолоди краєвидами та місцевими старожитностями: «З метою урізноманітнити нашу подорож, а на додачу насолодитися краєвидами Дунаю, ми відправилися на кораблі з містечка Пассау і продовжили свій шлях до столиці Австрії водою. Ріка найбільш красиво звивається у сорока милях до Відня, відкриваючи перед очима краєвид послідовності озер замість продовження русла річки» [4, с. 2], образ автора-мандрівника набув рис роздратованості, лейтмотив безтурботності змінився на напруженість: «Ми продовжили свій шлях через Моравію та Галичину, де подвійною пригодою став пошук поштових коней та уникнення карантину, якому ми мали підлягати при в'їзді до Росії, якби подорожували через інфіковані Молдавію та Валахію» [4, с. 3]. Відсутність цивілізації як основна риса умовного кордону «свого» (західного) та «чужого» (східного) світу зображувалася у відсутності послуг, звичних для англійського мандрівника доби романтизму та неможливості порозумітися із місцевими жителями: «При в'їзді до Росії, у малопримітному селі Радивілові, ми зіткнулися з труднощами у відсутності слуг у цій місцевості, а також були здивовані абсолютною відсутністю знання мови: ми отримали допомогу від євреїв, які знайшли нам коней, поки ми отримували документи, необхідні для отримання поштових коней» [4, с. 6]. Авто-образ часопростору «своєї» Західної Європи в англійській мандрівній літературі доби романтизму частковий, поданий якпере розповідь відомих фактів.

З в'їздом Т. Елкока до Російської імперії його оповідна манера набула рис монотонності: «З Відня до самої Одеси не було нічого вартого уваги» [4, с. 6]. Навіть образ «третього за величиною міста в імперії» Одеси, яке викликало захват в автора своїм стрімким зрос-

танням: «тридцять шість років тому це було рибацьке селище, що знаходилося тоді під владою османів за багато миль до кордону двох імперій: але ці декілька років минули і Росія дісталася до Дунаю. Одеса розросталася до свого теперішнього значення дуже швидко» [4, с. 7], поєднав у собі риси нецікавості, романтичного розчарування та суму: «Перебуваючи в оточенні степу, місцевість навколо Одеси абсолютно нецікава: немає ані деревця вартого уваги, в повітрі влітку велика кількість пилу, а взимку дуже брудно, це неабияк докучає мешканцям міста. Урядовий палац та оперний театр – красиві споруди; а краєвид з набережних скель є досить приємним» [4, с. 8].

Схожий мотив повторюваності та монотонності зустрічався у творах інших англійських авторів-мандрівників: Д. Т. Джеймс: «Ми не помітили нічого, крім безкінечних повторень того, що вже бачили: просторий край зерна, який де-не-де урізноманітнюють зелені пагорби та перетини маленьких річок» [9, с. 407]; Е. Мортон: «Степ, за винятком декількох пагорбів, простягався вперед з незмінною монотонністю» [12, с. 429]. Опис степу присутній і у Т. Елкока та Д. Е. Александера: «З Балти починається степ, який простягається на сотні миль по всій території імперії та має вигляд піску біля морського узбережжя: він в основному рівнинний, вкритий квітами <...> та гладенькою травою» [4, с. 6]; «Зараз перед нашими очима розкинувся широкий степ, покритий багатими пасовиськами та усіяний дикими квітами. <...> Степи розросталися та простягалися перед нами довгими і пологими схилами, і невгаваючі простори нагадали мені бездорожню пустелю, яка схоже будила нестримне бажання поспішати за веселими духами» [5, с. 230]. Безкрайність зелених рівнин та наближення місцевих жителів до природи, що спостерігали автори подорожніх щоденників, а також відсутність сфери послуг, які очікували отримати мандрівники, складність у лінгвістичному порозумінні створило образ «дикої України», яка виступала дихотономічною парою «цивілізованому Заходу». Ці риси образу українських земель рефлектувалися як романтична екзотичність невідомих земель, які в парадигмі етнообразів англійської подорожньої літератури набували статусу лімінальності, відстороненості, художнього вимислу.

Англійські автори-мандрівники інтерпретували «західну» цивілізованість як ознаку порядку та особистої безпеки, описи чистої та незайманої природи відсутні під час подорожі країнами Західної

Європи. Вони поєднувалися із зображенням впорядкованих полів та чистих будинків селян і торговців. Д. Е. Александер у «Подорожі до місця війни на сході через Росію і Крим» описував мандрівку руслом Ельби: «Краєвиди стали цікавішими, коли ми просунулися далі у нашій подорожі: красиві котеджі торговців з добре спланованими садами прикрашали берег ліворуч, який височів над річкою, далі з'явилися щогли лісів та високі храми і будинки Альтони та Гамбургу» [5, с. 3]. Описуючи мешканців Гамбургу англієць зазначав, що «кожен був ввічливий та цивілізований; серед порт'є не було ніякої бійки за наш багаж; єдиної клопітною людиною виявився ізраїльтянин, що хотів поміняти наші банкноти на шилінги» [5, с. 4]. Образ далекого європейського сходу доповнювався описом поштових послуг, які отримували мандрівники під час подорожі: «Прибувши до першої станції, Подольську, працівник поштового відділення повідомив нас, що ніяких коней ми не отримаємо впродовж наступних шести годин: це було не дуже добрим початком і ми подумали, що так може тривати всю нашу подорож цими краями» [5, с. 213].

Інший англійський мандрівник Е. Мортон описував поштову службу у Російській імперії, надаючи їй єдину перевагу над англійською: «У шість разів дешевше, ніж в Англії!» [12, с. 442]. Пряма залежність культури надання послуг та високо освіченості та «європейськості» народі змістила для англійських авторів-мандрівників образ мешканця українських земель на периферію дихотомії «цивілізованість – дикість».

Веселість та безтурботність як основні риси фемінного імаготипу мешканців Волині, який описував Д. Т. Джеймс у «Щоденнику...», у Е. Мортоні змінилися на нав'язливість та надмірну балакучість євреїв-торговців й інертність українців. Образ іудейського населення Правобережної України у «Щоденнику...» Д. Т. Джеймса виокремлював з поміж місцевого населення: «Перетнувши кордон з Польщею (мається на увазі Волинська губернія – А. Ц.-С.), вірите ви чи ні, ми побачили край, в якому кожен будинок належав євреям» [9, с. 358]. У «Подорожі до Росії...» Е. Мортон писав, що «євреї формували значну частину населення, яка монополізувала практично всі галузі торгівлі» [12, с. 444]. Т. Еллок називав Польщу (включно з етнічно українськими землями) «раєм для євреїв», та відмітив, що «деякі міста в кордонах Російської імперії були повністю заселені євреями» [4, с. 3]. Англійські автори-

мандрівники виділяливідмінні рисивіх зовнішньому вигляді, манері спілкуватися, веденні господарства тощо, проте за територіальною ознакою інтерпретували єврейське населення як етнос в етносі, який є невід'ємною частиноюпограниччя, її особливістю.

Європейський «схід» у вужчому географічному значенні набув інших, відмінних від власне «сходу», концептуальних рис. Східні мотиви містичності та екзотизму трансформувалися у мотиви плутанини та напруженості: перебуваючи у Харкові, Д. Е. Александер відчув проблему у пошуках слуги: «Врешті-решт я знайшов одного, через якого відчував нестерпне роздратування: він був шведом, постійно п'яним та безпорадним» [5, с. 226] – та примарності, велич та «іншість» східних цивілізацій у літературному просторі європейського сходу перетворилися на художню примарність: величне минуле польських та українських земель протиставляється повному занепаду, який спостерігають мандрівники: Д. Т. Джеймс про Острог: «тепер це єврейське місто, яке перебуває у руїнах колишньої слави та розвалинах монастирів й укріплень» [9, с. 367]; Д. Т. Джеймс про Краків: «Навколо були старі та похмурі вулиці, занурені у морок розпаду та занепаду, які колись процвітаюча торгівля вже ніколи не може виправити. На околицях міста з'являлися порожні будинки, які знаходилися у повній розрусі» [9, с. 414].З'являється літературний концепт казкового хронотопу країни «ніде», яку заселяють представники різних етносів та релігій.

Етнообрази в англійській подорожній літературі, окрім традиційного імагологічного поділу на «свій» (автообраз) та «чужий» (гетерообраз), в залежності від низки позалітературних факторів, серед яких геополітична ситуація, мета подорожі, маршрут, яким пролягав шлях мандрівника тощо, набували додаткових типологічних рис. «Чужий» змінювався від «потенційно ворожого» (Російська імперія) на «іншого» (Польща), від представника «цивілізованого» Заходу на «тубільця», «дикуна», «варвара».

Межовий рівень імаготемати України в англійській подорожній літературі доби романтизму полягав у початку диференціації європейського культурного простору на «Схід» та «Захід» та виокремленню інших типологічних рис для ідентифікації країн, що належали новоутвореній «Східній Європі». Лімінальність цього хронотопу втілювалася у художніх концептах «дикості», дихотомії «чистоти» та «бруд», урбаністичних та рустикальних образах. З причини адмі-

ністративної роздробленості українських земель між Російською та Австро-Угорською імперіями англійські автори-мандрівники унікалі інтерпретації їх мешканців як представників однієї національної спільності. Етнообраз України втілювався в окремих імаготипах Волині, Галичини, Буковини, Лівобережної України, Криму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вульф Л. Изобретая Восточную Европу / Л. Вульф. – М. : Новое литературное обозрение, 2003. – 560 с.
2. Саїд Е. Культура та імперіалізм / Е. Саїд. – К. : Видавництво «Часопис „Критика”», 2007. – 608 с.
3. Саїд Е. Орієнталізм / Е. Саїд. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 511 с.
4. Alcock T. Travels in Russia, Persia, Turkey, and Greece / T. Alcock. – London : Clarke and Son, 1831. – 227 p.
5. Alexander J. Th. Travel to the seat of war in the East, through Russia and the Crimea, in 1829 / J. Th. Alexander. – Vol. I. – London : Henry Colburn and Richard Bentley, New Burlington Street, 1830. – 308 p.
6. Beller M. Imagology: The Cultural Constractions and Literary Representation of National Character / M. Beller, J. Leerssen. – Amsterdam, 2007.
7. Berber N. Unveiling Bosnia-Herzegovina in British travel literature (1844 – 1912) / N. Berber. – Pisa : Plu-Pisa university press, 2010. – 196 p.
8. Goldsworthy V. Inventing Ruritania: the Imperialism of the Imagination / V. Goldsworthy. – New Heaven : Yale University Press, 1998. – 254 p.
9. James J. T. Journal of a Tour in Germany, Sweden, Russia, Poland, during the years 1813 and 1814 by J. T. James, Esq. student of Christ Church, Oxford. – Vol. II. Second edition. – London : John Murray, Albemarle-street, 1817. – 435 p.
10. Leerssen J. Images – Information – National identity and national stereotype / J. Leerssen [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.imagologica.eu/leerssen>.
11. McAteer M. A Troubled Union: Representations of Eastern Europe in Nineteenth-Century Irish Protestant Literature / M. McAteer // Facing the East in the West. – Amsterdam – New York : Rodopi, 2010. – P. 205–218.
12. Morton E. Travels in Russia, and a Residence at St. Petersburg and Odessa in the Years 1827 – 1829 / E. Morton. – London : Longman, Rees, Orme, Brown, and Green, Paternoster-Row, 1830. – 486 p.
13. Todorova M. Imagining the Balkans / M. Todorova. – Oxford : Oxford University Press, 2009. – 273 p.